

УДК 781.6–790

DOI 10.31654/2663-4902-2025-PP-4-257-264

Дейнега В. М.

кандидат мистецтвознавства, доцент,
в. о. професора, звідувач кафедру
оркестрового диригування та інструментознавства
Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського
v_deinaga@ukr.net
orcid.org/0009-0001-9000-40-50

**ІСТОРИЧНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ СТВОРЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЇ ОРКЕСТРУ
НАРОДНИХ ІНСТРУМЕНТІВ В УКРАЇНІ**

Музичні інструменти, як і музичне мистецтво, тісно пов'язані з історією нашої цивілізації, розвитком її культури. Створення музичних інструментів, їх еволюція та вдосконалення є результатом економічного, технічного, культурного розвитку суспільства. Музичний інструментарій кожної нації є показником її духовного розвитку, ментальності, а також історичною довідкою культурних зв'язків між народами, незважаючи на їх географічне розташування. Історія його виникнення та вдосконалення вимірюється тисячоліттями і свідчить про розвиток інструментальної та ансамблевої музики. Це можна виявити з древніх літописів, фресок, архітектурних пам'яток.

Витоки народно-оркестрового виконавства на території сучасної України сягають далекої давнини. Фрески та історичні документи часів Київської Русі демонструють високий рівень музичної культури та наявність елементів оркестрової практики музикування.

Україна також відзначається великою різноманітністю та тембровим багатством народного музичного інструментарію. Більшість інструментальних прототипів є результатом запозичень, що були освоєні, адаптовані і модернізовані українським народом. Слід зазначити, що в музичному інструментарії неможливе проведення будь-яких формальних міжнародних кордонів, але чим більша кількість музичного інструментарію знаходиться у загальнонаціональному професійно-мистецькому вжитку в державі, тим потенційно багатшою є музична культура народу.

Оркестрове виконавство являє собою один з найефективніших засобів репродукції творів музичного мистецтва. Його розвиток відображає історію культури людства, процесів формування художнього мислення, форм і засобів музичного виконавства. Оркестр народних інструментів, на відміну від симфонічного, за своїм інструментальним складом не є постійно – стабільним відносно інструментарію. Він формується за національними ознаками і комплектується музичними інструментами, які нація вважає частиною своєї духовної культури.

Формування оркестру народних інструментів в Україні відбувається у 20-х рр. ХХ ст. і бере свій початок у надрах художньої самодіяльності. Оркестрове виконавство на удосконалених народних інструментах розвивалось у руслі культурно-освітньої спрямованості і за короткий проміжок часу еволюціонувало від аматорського до академічного рівня, збагатившись оригінальним репертуаром, розвиненою мережею освітніх навчальних закладів, науково-методичною та виконавською літературою. Результатом такого історичного розвитку народно-оркестрового виконавства в наш час є діяльність професійних оркестрів народних інструментів, оркестрових груп хороших та танцювальних колективів. Різновиди оркестру народних інструментів в Україні мають великі художньо-виражальні можливості. Інструментальний склад забезпечує використання

всього музичного діапазону та розподіл теситурних можливостей, самостійність застосування оркестрових груп, різноманітну шкалу динамічних відтінків, технічну досконалість виконання.

Ключові слова: народні інструменти, оркестр, традиції музикування, еволюція, створення, модернізація, ансамблеві форми.

Постановка проблеми. У XXI столітті набуває актуальності процес відродження української національної свідомості, що зумовлює пробудження інтересу до національних традицій музикування. Тому, в наш час посилюється зацікавленість до старовинних народних музичних інструментів як серед виконавців, так і серед слухачів. Актуальність даної статті також зумовлена необхідністю розглянути питання становлення і розвитку національного оркестру народних інструментів, професійних творчих колективів та жанру народно-оркестрового виконавського мистецтва у загальному контексті еволюції народного музичного інструментарію України, виявити художні закономірності та загальні історичні тенденції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українське музикознавство має значну кількість наукових матеріалів щодо народного інструментарію. Перші описи з'являються ще на початку XVIII століття у дослідженнях: Я. Штеліна, Г. Гутрі, А. Рігельмана. На рубежі XIX–XX ст. виходять друком фундаментальні наукові праці музикознавців О. Фамінцина, М. Петухова, М. Привалова, а також роботи фундатора української класичної музики М. В. Лисенка. У сучасному музикознавстві проблематиці походження та еволюції народного інструментарію присвячені дослідження: Г. Хоткевича, М. Грінченка, А. Гуменюк, М. Щоголь, А. Омельченко, Л. Яценко, І. Мацієвського, М. Хая, І. Шрамко, Ф. Лаврова, І. Ляшенка, М. Давидова, Т. Сідлецької та ін. У більшості публікацій йдеться про систематизацію інструментальних прототипів, пошуки етимологічних порівнянь в їх назвах, опис конструктивних особливостей побудови та форми, динамічних та технічних можливостей, регіону побутування та ін.

Мета даної статті зумовлена необхідністю розглянути питання становлення і розвитку національного оркестру народних інструментів в Україні – від малих ансамблевих форм музикування, до створення професійних творчих колективів та самого жанру народно-оркестрового виконавського мистецтва у загальному контексті еволюції народного музичного інструментарію України, виявити історичні закономірності та загальні тенденції.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історія створення народного музичного інструментарію тісно пов'язана із загальним процесом розвитку української музичної культури, що формувалася протягом багатьох століть. Поява народного музичного інструментарію сягає у сиву давнину і бере свій початок у побутовій діяльності людства. Найдавнішими вважаються ударні інструменти, згодом з'явилися духові, що використовувались у військовій справі та виконували комунікативну функцію. Третім, якісно новим етапом, було виникнення струнних інструментів, що задовольняли духовні потреби народу. Слід зазначити, що українські струнно-щипкові музичні інструменти є невід'ємною частиною європейської і світової музичної культури.

Музичний інструментарій кожної нації є показником її духовного розвитку, ментальності, а також історичною довідкою культурних зв'язків між народами, незважаючи на їх географічне розташування. Історія його виникнення та вдосконалення вимірюється тисячоліттями і свідчить про розвиток інструментальної та ансамблевої музики. Наявність музичних інструментів у побутовій виконавській практиці народу, неможливо розглядати поза їх соціальними функціями, закономірними процесами взаємовпливів та запозичень. Кожна нація, має свій власний або запозичений народний музичний інструментарій. Він відображає специфіку музично-естетичного мислення, що сформувалось у певний історичний період, вібравши в себе певні естетичні тенденції та ментальні особливості культурного життя. Адже кожний народ

створює свій національно-ментальний музичний інструментарій, виходячи з географічного положення країни, кліматичних умов, світосприйняття, естетичних уподобань. На його створення також впливають окремі акустичні чинники: ступінь певного тембрального забарвлення та характеризуючих ознак звучності. Тому схожість між музичними інструментами різних народів явище цілком закономірне. Створення і удосконалення музичного інструментарію відбувалось у контексті історичного та еволюційного процесу, що спрямовувався у трьох основних напрямках: економічного, технічного і освітньо-культурного розвитку людства. Це можна виявити з древніх літописів, фресок, архітектурних пам'яток Стародавнього Єгипту і Вавилону, античної Греції і Риму, Середньовічної Європи, країн Сходу та слов'янських держав.

Витоки народно-оркестрового виконавства на території сучасної України сягають далекої давнини. Фрески, літописи, історичні документи, археологічні знахідки часів Київської Русі демонструють високий рівень музичної культури та наявність елементів оркестрової практики музикування.

Україна також відзначається великою різноманітністю та тембровим багатством народного музичного інструментарію. Більшість інструментальних прототипів є результатом запозичень, що були освоєні, адаптовані і модернізовані українським народом. Слід зазначити, що в музичному інструментарії неможливе проведення будь-яких формальних міжнародних кордонів, але чим більша кількість музичного інструментарію знаходиться у загальнонаціональному професійно-мистецькому вжитку в державі, тим потенційно багатшою є музична культура народу.

Ранніми формами ансамблевого музикування в Україні були: мистецтво «універсальних» народних артистів – скоморохів, військова музика, а також побутова діяльність на території України фольклорних ансамблів «троїстої музики». Велику цінність для дослідження українських народних інструментів мають фрески періоду Київської Русі, що вказують на високий рівень музичної культури і дають уявлення про інструментарій та елементи оркестрової практики музикування. Також існують більш давні історичні свідчення грецьких (візантійських) істориків про музичні інструменти східних слов'ян (Ф. Сімокатта VI – VII ст.).

Оснвою ансамблів скоморохів складали струнні інструменти: гуслі, домри, гудки. До них додавались волинки, ріжки, бубни. Військову музику виконували переважно духові та ударні: сурми, сопілки, ріжки, накри, литаври, барабани. Ще одним історичним доказом існування інструментальної музичної культури Київської Русі є «Повість минулих літ» – один з самих ранніх літературних творів, що зберігся до наших днів. Цей історично-літературний документ дає уявлення про тамброве багатство древнього музичного інструментарію та можливі різновиди колективного музикування. Саме опис його функціонального застосування в різних ансамблевих різновидах засвідчує високий рівень давньоруської культури і складає основу, без якої неможливо уявити весь подальший розвиток українського музичного мистецтва.

Свідчення про музичний інструментарій України в XIII–XVII ст. знаходимо в описах та наукових спостереженнях дослідників Чехії, Польщі, України. Серед них виділимо роботи М. Ділецького, І. Моравського, Л. Ободзинського, І. Правського. Але в більшості з них основна увага приділяється тільки особливостям зовнішньої побудови музичного інструментарію, регіону розповсюдження, національній належності, і не вказуються інтонаційні, темброві, аплікатурні, регістрові властивості та способи звуковидобування.

Епоха Відродження сприяла поширенню в Україні струнно-смічкових музичних інструментів, що почали використовуватись в народному музикуванні, заклавши основи сучасного традиційного інструментального ансамблю «троїстої музики». У XIX столітті українська народно-інструментальна музична культура збагатилась поширенням європейських «неаполітанських» оркестрів та струнно-щипкових оркестрів, що прийшли до нас з Росії.

У XVIII–XIX ст. посилюються тенденції відносно систематизації, вивчення та вдосконалення національного музичного інструментарію, виокремлюються традиції народно-інструментального виконавства, відводиться належне місце його систематизації. Саме в цей період формується самостійна дослідницька галузь – етноорганологія (наука про національні музичні інструменти), для становлення якої в Україні пріоритетне значення мають роботи А. Гуменюка, К. Квітки, М. Лисенка, А. Фамінцина, Г. Хоткевича. Основними аспектами цих досліджень є звернення до народних витоків національної музичної культури, спроба виявити функції музичного інструментарію в побутовому житті народу, географію поширення, історичну хронологію використання окремих інструментів та їх зв'язок з академічним інструментознавством Західної Європи.

Український народ завжди прагнув за допомогою музичного мистецтва передати свої думки, надії та відобразити свою історію. Своє художнє втілення народна творчість знайшла в різноманітних зразках як пісенного, так і інструментального мистецтва. Багато поколінь невідомих майстрів у різні часи створювали та вдосконалювали музичні інструменти, в яких знайшла своє відображення багатовікова культура нашого народу, ментальність, естетичні уявлення та особливості світосприйняття. Численні документальні свідоцтва стверджують, що історія музичного інструментарію на теренах України вимірюється тисячоліттями. В історичних та археологічних знахідках також відображається розмаїття українського музичного інструментарію. З часом, завдяки змінам соціальних умов та життєвого побуту, народні музичні інструменти видозмінювалися, а окремі зникали або отримували регіональний статус.

У процесі ідентифікації народного музичного інструментарію будь-якої нації етноорганологія керується трьома чинниками: часу, простору і суспільною мотивацією. Згідно з чинником часу, до народних інструментів належать ті, що в період певного історичного періоду використовувались окремим народом, виготовлялись і удосконалювались його майстрами та набули своєрідного національного репертуару. За чинником простору інструменти поділяються на загальнонаціональні та регіональні. В Україні до загальнонаціональних належать: скрипка, бандура, колісна ліра, цимбали, сопілка, бубон, барабан тощо. Регіональними народними інструментами слід вважати: флюяру, трембіту, дрімбу, бугая, дуду, ріжки та ін. Важливим в ідентифікації народних інструментів є суспільний чинник. Кожна верства населення в Україні (міщанство, духовенство, козацька старшина, дворянство) мала «власні» музичні інструменти, що використовувались у побутовій сфері музикування. Так, міщанство любило музикувати на столоподібних гусях, серед духовенства були поширені гуслі-псалтир.

Оркестрове виконавство являє собою один з найефективніших засобів репродукції творів музичного мистецтва. Його розвиток відображає історію культури людства, процесів формування художнього мислення, форм і засобів музичного виконавства. Оркестр народних інструментів, на відміну від симфонічного, за своїм інструментальним складом не є постійно-стабільним відносно інструментарію. Він формується за національними ознаками і комплектується музичними інструментами, які нація вважає частиною своєї духовної культури. «Національними музичними інструментами можна вважати інструменти, що супроводжують історично-еволюційний процес нації і є невід'ємною частиною побутової сфери її існування» [1, с. 24].

Формування оркестру народних інструментів в Україні відбувається у 20-х рр. ХХ ст. і бере свій початок у надрах художньої самодіяльності. Оркестрове виконавство на удосконалених народних інструментах розвивалось у руслі культурно-освітньої спрямованості і за короткий проміжок часу еволюціонувало від аматорського до академічного рівня, збагатившись оригінальним репертуаром, розвиненою мережею освітніх навчальних закладів, науково-методичною та виконавською літературою. Результатом такого історичного розвитку народно-оркестрового виконавства в наш

час є діяльність професійних оркестрів народних інструментів, оркестрових груп хорових та танцювальних колективів.

На сучасному етапі народно-оркестрове виконавство досягло рівня повноцінного академічного жанру, що збагачує оркестрову культуру України та продовжує свій розвиток під впливом новітніх мистецьких тенденцій. Оркестр народних інструментів є творчою лабораторією для сучасних українських композиторів, а темброво-інструментальний склад дозволяє говорити про унікальність народного оркестру в Україні відносно інших країн світу.

Також у XXI столітті набуває актуальності процес відродження української національної свідомості, що зумовлює пробудження інтересу до національних традицій музикування. Тому, в наш час посилюється зацікавленість до старовинних народних інструментів як серед виконавців, так і серед слухачів. Виконавство в цій галузі отримує професійну основу завдяки впровадженню викладання у вищих музичних навчальних закладах України. Вдосконалення конструктивних та технічних можливостей цих інструментів створює умови для використання більшості з них не тільки як епізодичних, а і в якості сольних інструментів. Збагачення тембрової палітри оркестру народних інструментів відбувається у напрямку поєднання «класичного» народного інструментарію з відродженням старовинних українських музичних інструментів. Народно-інструментальна оркестрова музика займає важливе місце в культурному житті України.

Результатом еволюції ансамблевих форм музикування стало формування в Україні двох напрямків народно-оркестрового виконавства: оркестрів народних інструментів зі струнно-щипковим складом (домри-кобзи) в основі, і народних оркестрів з профілюючою струнно-смичковою групою, що є прототипом традиційних форм народно-інструментального музикування «троїстої музики». Оркестр, основою групою в якому є струнно-смичкові музичні інструменти, визнається як національний і не викликає істотних суперечок відносно національної належності його інструментального складу. Оркестр, основою якого є струнно-щипкові музичні інструменти (домровий секстет), на думку окремих фахівців, вважається не національним в українській музичній культурі. Вивчення історичних джерел музичного інструментарію України дає підстави твердити про те, що за своїм походженням від кобзи чотириструнна домра є музичним інструментом українського народу, його культури. Тому, оркестри сформовані на основі чотириструнної домри, можна вважати художнім надбанням українського музичного мистецтва. Також слід зауважити, що в Україні використовується саме чотириструнний варіант інструмента з квінтовим строем, на відміну від триструнної квартової домри в оркестрі російських народних інструментів. Різновиди оркестру народних інструментів в Україні мають великі художньо-виражальні можливості. Інструментальний склад забезпечує використання всього музичного діапазону та розподіл теситурних можливостей, самостійність застосування оркестрових груп, різноманітну шкалу динамічних відтінків, технічну досконалість виконання. Необхідними умовами для формування і розвитку оркестрів обох різновидів є:

- музичний інструментарій та його взаємодія у межах оркестрової фактури;
- комплектація висококваліфікованими спеціалістами;
- організація навчального процесу в системі освіти мистецьких закладів (музичних коледжів, академій) по підготовці кадрів;
- видавництво репертуарної та методичної літератури;
- виробництво та відродження народного музичного інструментарію.

Україна займає одне з провідних місць серед небагатьох країн світу щодо різноманітності народного музичного інструментарію. Але за яким принципом можливо ідентифікувати музичні інструменти як національні? На думку музикознавця І. Мацієвського, до українських народних інструментів належать: «такі музичні інструменти, що протягом того чи іншого історичного часу є (або були) структурно-

функційним чинником народної музичної традиції українського етносу, однієї чи кількох її етнографічних та соціальних груп» [2, с. 27]. У процесі розвитку музичної культури сутність поняття «народні музичні інструменти» постійно змінюється. Найбільш слушною є думка, що українськими можна назвати інструменти, що побутують серед національного етносу, хоча й мають окремі аналогічні прототипи серед музичних інструментів інших народів світу. Тому сумніви щодо їх української генези та оригінального розвитку є безпідставними.

Музичний інструментарій, що існує в Україні вирізняється своєю різноманітністю та кількісним складом. Це зумовлено унікальністю геополітичного розташування нашої країни. Знаходячись на перетині торгівельних і культурних шляхів українська музична культура увібрала в себе аспекти як європейських, так і азійських рис. У ній поєдналися древні національні традиції інструментального музикування та окремі зразки тюркського походження, що супроводжувалось поширенням домри, кобзи, бандури та подальшим розвитком кобзарського мистецтва. Також український народний інструментарій має велику кількість старовинних європейських інструментальних прототипів, на зразок: волинки, колісної ліри, дримби, лютні (торбана) та інших.

З розвитком музичної культури вдосконалювався та з'являвся новий музичний інструментарій. У сучасний період питання розвитку народно-інструментального мистецтва та його тенденцій привертало увагу дослідників: М. Давидова, І. Мацієвського, І. Ляшенка, М. Хая, Т. Сідлецької. Звертаючись до онтогенези народного інструментарію слід зазначити, що в історії розвитку музичної культури кожного народу є два основні етапи: фольклорний (автентичний) та професійний (писемний). Фольклорному – властиві усне збереження і відтворення музики. Професійному – характерна орієнтація на автора (виконавця) при збереженні і відтворенні авторського тексту у вигляді зафіксованої нотації. Слід зазначити, що колективний характер музикування – це синкретична, неподільна в жанровому аспекті форма існування, що притаманна кожному з цих етапів.

Також, розглядаючи музичну культуру України з точки зору еволюції музичного інструментарію, то її можливо умовно розділити на чотири умовні періоди: *початковий* – від епохи палеоліту (перших археологічних знахідок) до I–III тисячоліття нашої ери, *загальний* – з IV–XV століття, коли відбувається утвердження музичного інструментарію або його основних прототипів, *класичний* – з XVI–XX століття (період модернізації з точки зору конструктивних, технічних, динамічних, акустичних, тембрових можливостей), *сучасний* – з середини XIX століття до сьогодення (період остаточного конструктивного утвердження основних прототипів та завершення створення нового музичного інструментарію).

Висновки та перспективи подальших досліджень. У XXI столітті набуває актуальності процес відродження української національної свідомості, що зумовлює пробудження інтересу до національних традицій музикування. Тому, в наш час посилюється зацікавленість до старовинних національних народних інструментів. Виконавство в цій галузі отримує професійну основу завдяки впровадженню викладання у вищих музичних навчальних закладах України. Вдосконалення конструктивних та технічних можливостей цих інструментів створює умови для використання більшості з них не тільки як епізодичних, а і в якості сольних інструментів. Збагачення тембрової палітри оркестру народних інструментів відбувається у напрямку поєднання «класичного» народного інструментарію з відродженням старовинних українських музичних інструментів. Народно-інструментальна оркестрова музика займає важливе місце в культурному житті України і є джерелом, що підживлює національне оркестрове виконавське мистецтво.

Література

1. Давидов М. А. Історія виконавства на народних інструментах. Київ: НМАУ ім. П. І. Чайковського, 2005. 420 с.

2. Сідлецька Т. Становлення українського оркестру народних інструментів. *Українська культура: минуле, сучасність, шляхи розвитку: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*: зб. наук. праць. Вип. 9. Рівне: РДГУ, 2004.

References

1. Davydov, M. A. (2005). *Istoriia vykonavstva na narodnykh instrumentakh* [History of performing folk instruments]. Kyiv: NMAU im. P. I. Chaikovskoho [in Ukrainian].
2. Sidletska, T. (2004). *Stanovlennia ukrainskoho orkestru narodnykh instrumentiv* [The formation of the Ukrainian folk instrument orchestra]. *Ukrainska kultura: mynule, suchasnist, shliakhy rozvytku: Naukovi zapysky Rivnenskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu – Ukrainian culture: past, present, ways of development: Scientific notes of the Rivne State Humanitarian University*, 9. Rivne: RDHU [in Ukrainian].

Deinega V.

PhD in Art Studies, Associate Professor,
Acting Professor, Head of the Department of Orchestral Conducting and
Instrumentation at the Ukrainian National Tchaikovsky Music Academy
v_deinega@ukr.net
orcid.org/0009-0001-9000-40-50

HISTORICAL PATTERNS OF THE CREATION AND EVOLUTION OF THE ORCHESTRA OF FOLK INSTRUMENTS IN UKRAINE

The origins of folk orchestra performance on the territory of modern Ukraine go back to ancient times. Frescoes and historical documents from the times of Kyivan Rus demonstrate a high level of the musical culture and the presence of the elements of orchestra making music practice.

Ukraine is also marked by the great diversity and tonal richness of folk musical instruments. Most of the instrumental prototypes are the result of borrowings that were mastered, adapted and modernized by the Ukrainian people. It should be noted that it is impossible to draw any formal international boundaries in musical instruments, but the greater is the number of musical instruments in nationwide professional and artistic use in the state, the potentially richer the musical culture of the people is.

Orchestral performance is one of the most effective means of reproducing works of musical art. Its development reflects the history of human culture, the processes of the formation of artistic thinking, forms and means of musical performance. An orchestra of folk instruments with its set of instruments, unlike a symphony one, is not a permanently stable relative to the instrumentation. It is formed according to the national characteristics and is equipped with musical instruments, which the nation considers as a part of its spiritual culture.

The formation of the orchestra of folk instruments in Ukraine took place in the 20s of the 20th century and originates in the bowels of artistic self-activity. Orchestra performance with improved folk instruments developed in the direction of cultural and educational orientation, and in a short period of time evolved from amateur to academic level, enriched with an original repertoire, a developed network of educational institutions, scientific-methodical and performance literature. The result of such historical development of folk orchestra performance in our time is the activity of professional orchestras of folk instruments, choral and dance groups.

The evolution of the ensemble forms of music-making resulted in the formation of two directions of folk orchestra performance in Ukraine: folk-instrument orchestras with a string-plucked composition (domry-kobza) at the core and folk orchestras with a profiling string-bow group, which is a prototype of the traditional forms of folk-instrumental music-

making composition "Troisti Musyky". An orchestra whose main group is stringed musical instruments is recognized as a national orchestra and does not cause significant disputes regarding the nationality of its instrumental composition. The orchestra, based on stringed plucked musical instruments (domra sextet), is considered by some experts to be non-national in Ukrainian musical culture. A study of the historical sources of musical instruments in Ukraine gives grounds to assert that, by its origin from the kobza, the four-stringed domra is a musical instrument of the Ukrainian people and its culture. Therefore, orchestras formed on the basis of four-stringed domra can be considered an artistic heritage of Ukrainian musical art. It should also be noted that in Ukraine, it is the four-string version of the instrument with a quinta structure that is used, unlike the three-string quartet domra in the orchestra of Russian folk instruments.

Varieties of the orchestra of folk instruments in Ukraine have great artistic and expressive possibilities. The instrumental composition ensures the use of the entire musical range and the distribution of tessitura possibilities, the independence of the use of orchestral groups, an even scale of dynamic shades, and technical perfection of performance.

Key words: folk instruments, orchestra, traditions of music, evolution, creation, modification, anseble form.